

С.В.Козлова «Чаражын аар».

11 класска кичээл.

Сорулгазы:

1) С.В.Козлованын «Чаражын аар» деп шүлүүнүн идеясын, темазын, тургузуун, уран-чечсини сайгарар.

Чогаалчының бот-намдарынга холбаа, тыва литературага орус дылдыг чогаалчыларның киирген улуг-хуузунун дугайында билигини калбартыр.

2) Аянның номчудун, дыл-домаан, сөс курлавырын, угаан-медерелин сайзырадыр. Шүлүктүн идеялиг утказынга даянып, профорентация ажылын чорудар.

3) Ава кижиге кызыгаар чок ынакшылдыг, хүндүткелдиг болурунга кижизидер.

Дерилгези:

С.В.Козлованын хөрек чуруу, словарь-биле ажыл-плакат, өг чанында чаш төлүн кукактап алган турар иениң чуруу. С.В.Козлованын «Даш чонукчузу», «Орукка», «Аъттыг шеригжи кыс» деп номнарын ажыглаар.

Кичээлдин чорудуу:

- Экин, уруглар! Бөгүнгү кичээлде Светлана Владимировна Козлованын «Чаражын аар» деп шүлүүн өөрсини сайгарар бис. Шүлүктү Олчий-оол Монгуш 1976 чылда тыва дылче очулдурган.

- Тыва литературада бир онзагай турунгу орус дылдыг чогаалчылар ээлеп турар. Оларга А.А.Палымбах, А.Ф.Емельянов, М.И.Пахомов, Н.А.Сердобов, В.Н.Ермолаев, М.А.Хадаханэ, С.В.Козлова дээш, өскелер-даа хамааржыр. (оларның чогаалдарының аразындан кым чүлү номчаанын айтырып чутталажыр):

А) С.В.Козлованың намдарын, чогаалдарын таныштырар.

Б) Словарь-биле ажылды чорудар

Ажай-буурул – шагдан бээр туруп келген. Орду-сүмээ чурттаваан сен – ордуга чурттаваан сен.

Чымчаар-оожум.

В) Аяныг номчулга

Г) Шүлүктүн чайгарылгазын кылыр.

- Шүлүкте кымнарының дугайында чутгалап турарыл?

- Тыва аваларның кандыг мөзү-бүдүжүн онзалап чурааныл?

Шүлүктүн тема, идеязын тодарадып көрүнерем, уруглар.

Темазы: Херээжен кижиниң салым-чолу.

Идеязы: Авалар амыдыралдың дөзү.

Чогаалчы шүлүктү чүгө «Чаражын аар» деп адаан деп бодаар силер?

- Чүгө дизе амыдыралда долгандыр турар чүүлдерни чарашсынып, магадап ханмайн турар (одругларны номчудар)

- Шүлүкте кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаан-дыр, уруглар?

- Деңгелге аргазын.

Маннык ышкаш хемнерниң көк

Агымнарын көрүп чордун.

- Йөрээлдерни:

«Артым эдээн анай хураган

Артай базып деңкилешсин!

Мурнуң эдээн ажы-төлү

Мурнун былаажып базар болзун!»

- Кара чутгаага ажыглаар жаргон сөстөрүн:

Амыр-дыжын бодавайн,

«Артык аас» деп бергезинмейн,

Өске төлдер ап-даа чордун.

Үстүндээзи чаа очулгам-дыр, ыччангызы аныяамда дег шала хедер,
шала изиг тыныштыг болганын ам эскерип олур мен, дыңна даан, угбай:

Демир хачы баптарыңче

Чаңгызын-даа октаваам мен.

Денгер-ле бо, өршээ-дадай,

Чаяаттыңган үүлемни

Шала чоргаар чүктеп чор мен.

Бо одуругларны бижээн кижини даңгырактың бизинге аапкынып,
ону бодунун дириг үлегери-биле бадыйткаан.

Оларның өгүбюлезин дугайында чолу чаагай чогаалчы эңтерим деп,
хоочун өгбевис Л.Чадамба хөйгө аүчарлап бижиң-даа чорду.

Оон ашаа Емельянов Анатолий эрткен чылын бурганнаан, оглу
Кондратий Ам Горький аттыг чогаал институтун доозуп турар, уруу
Елизавета ол-ла институту дооскаш, ам Барыын Германияда ажылдап,
чурттап чоруур, оон шүлүктөрүнүн ному Санкт-Петербург хоорайга
эрткен чылын үнгөн, Улан-Удэ хоорайның сам училищезин тыва
уруглар-биле кады дооскан Анастасиязы ам Санкт-Петербург
хоорайның күрүнө филармониязының артисти, кызыл школазын мөңгүн
медаль-биле дооскан узун кара Дензи Москва университетин кончуг эки
дооскаш, ам ол өөредилге черинин асирантызы болуп, эртем адын
камгалаарының кырында келген – шуптузу кайгамчык салым – чаянның
кижилер, оларның оннүү болуру безин – кижиге чараш алдар деп, Кызыл
хоорайның часдык чыуртакчылары чоргаарал-биле чугаалажыр.

Сес шүлүк чыындыларының автору, Тываның комсомол
шанналының лауреады Светлана Козлованың чогаалчы намдарында
кол-ла черини очулга ажылы ээлеп турар. Ол тыва шүлүктөрүнүн болгаш
тоолчуларының чогаалдарын 40 ажыг чыл дургузунда орус дылче онза
хандыкшылдыг очулдуруп чоруур. Чижээлээрге, оон очулгазы-биле
Монгуш Кенин-Лопсанның «Чүгүрүк Сарала» деп романы 1977 ч.
Москвага «Современник» деп ном үндүрер черге 30000 кезек түүлүг
үнгөн бүгү эвилел номчукчуларынга четкен.

Чурук-биле ажыл.

- Самбырада азып каан чурукче көргөш, сеткил-сагыжынарга чүү кирип кээр-дир, чугаалап көрүнерем, уруглар.

- Бо үеде херээжен чоннуң талазындан чараш эвес чүүлдер көстүп кээр таварылгалар бар бе? (уруглар бодаалдарын илередир)

- Шүлүктү номчааш, кандыг түңнел кылып болур-дур, уруглар: кыс кижини черниң бүгү чаражын туткан ээзи болган соонда, анаа кезээде төлөптий болур уjurлуг. Бистер өстүрүп каан ислеривиске, делегейде бүгү херээжен чонувуска мөгейип чоруур уjurлуг бис.

Бажыңга онаалга.

Илеткелдер кылыр:

1. Баштайгы очулга ажылдары.
2. С.В.Козлованың номнарынга бижиттинген үнелелдер.
3. Тыва литератураның амгы үс-чадазында очулдурукчулар болгаш очулгалар.

«Чаражын аар».

Чачыы-торгу кетпейн чордуң.
Орду-сүмээ чурттаваан сен,
Чырык чараш хоорайларнын
Овурун шуут билбейн чордун.
Ажай-буруул Хайыраканнын
Чайгыналчак сүвүрлерин,
Манзык ышкаш хемнерниң көк
Агымнарын көрүп чордуң.

Байлар ижин кылып хүнээш,
Пат-ла чилчинн үзүлжөк,
Чингир-ногаан тайгадыва,
Чиндигир көк кудайдыва,
Ооруг, чыннар сирттеринче
Ойбак-таар өөң өттүр кайгааш:
- Чаражын-аар, чаражын! – деп,
Шагжөк улуг тынар чордун.

Пөрүк, чымаар, назы четпээн
Бодүүн тыва душтук кыс сээ
Эрги куда езузунуң
Эдерзин дээр угаады бо:
«Артың эдээн анай-хураган
Артай басып дешикелешсин!
Мурнуу эдээн ажы-төлүң
Мурнуу былаажып базар болзун!»

Амыр-дыжың бодавайн,
«артык сөс» деп бергезинмейн,
өске төлдер ап-даа чордун.
Хөглүг-шоваа бичи чашты
өөрүп, чаптап, өстүрдүн-даа,
Хөрээңче ону чыраа туткаш:
- Чаражын-аар, чаражын! – деп,
Чаптап, таалап тургулаар сен.

Кандыг дошкун чылдар эргезэн!
Кандыг шуурган силгивзэн дээр!
Чолдуг ава херээжен боон,
Чоргаар туруп, хөндүрүлдүн!
Сзэн арган, чинге холун
Чепсек-боону тудуп шыыдаан,
Кыдыраашка ыжип шыдаан,
Кызыл-тукту көдүргөн-даа!

Онзаланмас бөдүүн хептиг,
Кодан мал-даа кадарганда,
Хоор чоннуң сүрүү оыгтаар
Одарлар-даа хайгааранда,
Хову турлаа сууржугаптан
Хоор-сарыг шөлдөр дургаар:
- Чаражын-аар, чаражын! – деп,
Сагыш ханып чоргулаар сен.

Тудуг кылган холдарымдан
Тууйбу бедип, ханаланыр
Бажыңнарың ишти-дашты
Малгап-биле дескилежир –
Чарашты сен чаяап тур сен,
Чарашты сен төрүп тур сен.
Черниң бүгү чаражын ам
Четче туткан ээзи-дир сен.

1958 чыл.

Шүлүү сүтсүг.

Чаштын чанын эртежик-ле
Савазынга билип каар мен
Мында-ла мен, авай, дээнзиг,
Быктым орта тепкиленир
Чаңгызын-даа хачылатпайн,ю
Эьдим аарты чүктөп чордум
Чаяан-дөстүгү үүдемге
Эрээ-хинчек көргүспедим.

(«Незиг чорук» деп шүлүктөн.

Очулгазы бо одуругларынын автору кылган)

Шүлүктүн номунга эге чүүлдү бижииримде, чүнүн-даа мурнунда
оон чогаалдарынын сүтсүүн, не чолдуун бодап чордум.

Портретке кирипде хевирлиг бо чүүлдү сомалаанымдан бээр ам
чээрби чыл аджып, хөй суг аккан, хөй үе эрткен чүве болганда, ам
канчаар, катап чаартыр уjurга таварыштым.

Ынчан чурааным бо:
Одурутпалак кара чажы
Ыыргак өтпөс болу берген,
Очулдуруп, эдип-чазаар –
Тыппазы чок угбай чүве.

Долбанналчак хоюг арнында, хараачыгай чалгыннары дег, чинге
кара кирбиктериниң адаандан шоваа хурөң карактарын имирээрти көрүп
алган, театрға, хурал-суглаа болган черлерге кара өңнүг тыва тонун
кедишкен чоруур угбай-ла чүве, ам ажыг-шүжүгтө чаңгыс-ла чылын бажы
агарып каап-тыр хөөкүйнүн.

Чүгле шүлүүн кырываан-дыр, Өшкү-Саар. Амыдыралдың бодарап
орар эге-дөзүн не кижиниң эриг сеткилинден кайгамчык-ла тода бижээн-
дир сен, угбай! Хамааты нүүр, үүде-чол дугайында бодап келгеш, чүге-ле
ийик, сээң бо одуругларынын сактып кээр-дир мен.

Шүлүктүн тургузуу:

Шүлүк 7 строфадан тургустунган.

Строфа бүрүзү 8 одуруглуг, 2-2 стопалыг.

Онзаланмас / бөдүүн хептиг//

Кодан мал-даа/ кадарганда//

- Аллитерациязы (эге аянажылгазы) колдуу кожаланчак болгаш кажааланчак, чүгле сөөлгү строфаның 2-ги дөрт одуруу одуругланчак.

Чарашты сен чаяп тур сен,

Чарашты сен төрүп тур сен

Черниң бүгү чаражын ам

Четче туткан ээзи-дир сен.

Өске чогаалдар-биле харылзаазы:

«Чаражын аар» деп шүлүк С.Сарыг-оолдун «Херээжен», Н.А.Некрасовтун «Мороз Красный нос» деп шүлүктери-биле үн алчып харылзаажып турар.

Быжыглаашкын.

А) Мержежил шилип алырынче улганыышкын ажылы.

- Херээжен кижикандыг мергежилдерде ажылдап чоруурул, оолдар? (Шупту мергежилдерге ажылдап турар деп түнел үндүрер).

- Шүлүкте херээжен улустун бүдүрүп кылып турар үүлезин, кым болу бергенин тодарадынар. (Одуругларны номчудар)

Б) Шүлүктүн үс-биле харылзаазы.

- Шаанда тыва херээжен кижини чүүнүн херээнге кириштирбес чорааныл?

- Чаа үе келирге херээжен кижикандыг чаагай херектерге киржиң эгелээн-дир?

- Амгы үеде херээжен кижиниң ниитилелде туружу кандыгыл?

Тыва улустуң тоолдары база-ла ооң холун дамчааш, Новосибирск, Москва хоорайларга орус дылга үнгүлээн.

Козлованың тыва аянның очулгазы-биле «Тыва улустуң ырлары», «Чоннуң чечени» деп номнар Кызылга үнгүлээн. «Чоннуң чечени» деп тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөрнүн чыындызынын онзагай көрүштүг, хөйгө чедингир болганынга хоочун график И.Я.Кузнецовтун киирген үүлүн маңаа база демдеглевес арга чок.

Тыва чонну изиг сеткилинден түрелзинип, улуг чуртувустуң судалы-биле найыралды хемчээп, аныяк тыва чогаалдын утка-шынарын, өң-чүзүнүн орус дылче чединишкинниг дамчыдып, чонунга шүлүкчү үнүң-биле ылап-ла улусчу, бедик хамааты туруштуг баран болуп чор сен, Өшкү-Саар.

«Самагалдайдан»:

Вдаль взгляни, на Самагалдай –
Он расписан узором юрт.
Кто душой не в этом краю –
Скажет: «Бедный скалистый край».

«Хандагайтыдан»:

Словно нитка-шелковника,
Вьется речка Хандагайты.
Словно кружева узоры,
Все долины Хандагайты.

«Декей-оодан»:

Конь гнедой, как ветер, мчится
В голубой дали степной.
Черный шелк волос струится
Над конем живой волной.
Аа, шуу, декей оо! –

Бо одуругларны тыва кыстар спенадан илдиң чокка ырлай бэрин
бодап көөргө, орус шүлүкте ол-ла бурунгу тыва аялга ижигип чурттай

бергени илден-дир. Ынчангаш сээң сагыш-сеткилинде тыва аялга долудур, Өшкү-Саар.

«Прозаның очулдурукчузу – авторнуң кулу, а шүлүктүн очулдурукчузу – оон кады шүүргедээр эжи, эзир дег хостуг» деп, сураглыг орус шүлүктү Самуил Маршак чутаалаан болгай. Козлова угбай бодунун шүлүктү талантызы-биле С.Сарыг-оолдун, С.Пюрбюнуң, М.Кенин-Лопсанның, К-Э.Кудажынын, Ю.Кюнзегештин, М.Өлчей-оолдун, В.Серен-оолдун болгаш өскелернин-даа шынапөла «кады шүүргедүүр» чогаадыкчы эжи, өнүү. Ону чижекке бадыткап көргүзээл:

Хөлбең-чындың чечек-чимис чыттаблас бол,
Хөлгелиг ногаан ыяштар көзүлбес бол,
Кыштың соогу чыккылама дызырт турда,
Кызылымга чайдан артык ынакшыр мен.

К.Кудажы. «Кызылымның соогу»

Цветы – под снегом. В воздухе застыл
Серебряный рисунок тополей
Но зимний, примороженный Кызыл
Мне летнего дороже и милей.

Баштайгы строфаны оригиналында барык хевээр дамчыткан болза, а сөөлгүзүнүң кол утказын бодуну-биле элээн байыдып, орус поэзиянын тыныжынче киир сорунзалай капкан:

...Арнывысты кышкы чывар шымчыза-даа,
Аксывыстың кежи улам төктүп чоруур
Ынчангаштын Кызылымның соогуңга,
Ынаам кыстың ошкааны дег, ынак-тыр мен.

Пусть кружит вьюга снега белый пух,
Пусть шиплет лица нам мороз – до слез
Как крылья счастья – крылья белых вьюг,
И поцелуем кажется мороз.

Сээц чогаалдарын маадырлары бөдүүн малчыннар, аңчылар, тудугжулар болганы өөрүнчүг-дүр, Ошкү-Саар. «Аыгтыг шеригжи кыс» деп шүлүглелинде Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи алдарлыг тыва херээжен алдарлыг малчын В.Ч.Байлактың дайын шөлүнгө маадырлыг чоруун алгап чуруп турар болдун. Алдан чылдарнын эгезинде Кызылдың бөдүүн тудугжунун дугайында «Чаражын аар!» деп шүлүүн-биле «Комсомольская прадүвда» солуннун конкурзунун тиилекчизи болуп үндү. Бөдүүн ажилчынның бүгү чурттуң хөгжүлдезинге кириген үлүү-биле оон ажил-амыдыралын шын холбап, чаңгыс мөзүлөш овор-хевирин чуруп тургузары дээрге-ле, чогадыкчы чедишкин ол болгай. Бүгү эвилелдин конкурстарына тиилеп турар болганында чогаалында төлөпиг үнс черле бары ол. «Чаңнык даажын дыннап ор мен» деп шүлүктөринин чыындызын Москвага үндүргени база ужурлуг. Черле ынчаш динмиттиг үеистин тыныжы-биле шүлүкчү чүрээң үнөжиң соң чорууру чараш-тыр.

Сээц чогаалдарың – бистин үс-чергежилеривистин дириг портрет-чуруу. Кижилериниң салым-чолун кээргеп, оларнын амыдыралына киржи бээриниң – сээн тывыжың, сээң сюжеттерин деп билир мен.

«Куу куш дугайында баллада» дээрге, соокта чаа Тыванын ак-көк делгемнеринин ханы чораан, оон ырак булуңнарынче хөй-хөй тонна туькту, мун-мун чаш ажы-төлдүг кижилерин агаар оруу-биле сөөртүп чораан ужудукчу Куулар Канчыыр-оолдун амыдыралы болгай.

Агаарга ужуң чорда бензини төнө бээрге, «Ан-2»-зин чымчак шет-даа кырынга, терең хем-даа чалгыынга хондура каап, хуулгаазын чоруктары кылып чораан эр ышказыл.

«Ийи ава» дээрге, даарта хүнге бүзүрел, эки кижилериниң найыралы-биле өртемчей база катап чалыы, чаартынып олтур дээрзинге идегелди оттурар чогаал.

Бир-ле катап сени шүлүкчүвүс С.Бакизовичини сөөлгү орукче удеп турар кажыыдалдыг хүн көргөн мен. Капрон кара думаалай чырык арнын бүргээн ыглап алган карактарың ыжа берген, ном туткан холунуң

чүрек дужунда салып алган, уян чүрээнде кан согун кадалган чүве дег органине көргөш, чүрээм шимирт дээн болбазыкпе, угбай. Шаг-шинээн дыка-ла үзүлгөн, бодунун ачанның ажыын ажаан дег олурдун.

А чамдык интеллигент эштерни ынчан көөрүмгө, ак галстуктут-даа боор чораан... Таан-даа, театр бар чыткан эвесс, кончуун көрөм. Оларга мен Москваның уруу Өшкү-Саар угбайдан бүгү чүвени эскерип, культурага өөрсинер диксээм кээп турган!

Козлова тыва театрынын уран чүүл чөвүлелинин кежүгүнү болбушаан, ооң чаа шиилерин солуннарга рецензиялап, чон ортузунга суртаал ажылын база чорудуп турар. Тыва чечен чогаал, театр, музыка дугайында чалбыштыг сөстөрлиг ооң солун чугааларын студентилер мурнунга кафедраларга, номчулга залдарына, көдээ культура бажыңнарына бо-ла дыңнап болур.

Светлана Козлова 1933 чю февраль 21-де Москва хоорайга төрүттүнгөн. Ооң адазы шериг кижичораан. Кырган-авазы черкес кижидир. «Кара бажым авамдан укталган, ханым изин база оонуу-даа чадавас» деп, ол баштактангылаар болгай.

Ол 1955 ч. Москваның күрүнө университетинин журналистика факультетин дооскаш, өөнүн ээзи шүлүкчү А.Ф.Емельянов-биле кады Тывага кээп ажылдай берген.

Чолу чаагай, чогаалы сүтсүт, чону чоорган угбам дугайында чүүлүмнү бир-ле катап ооң шайын ижиң, хөөрежиң орташ, бажымче демги чүве үнүп кээрге, аңаа тураскаалып ырлаан одуругларым-биле төндүрүп каайын:

Козлова, күжүр угбай,

Кожамыкка кончут-ла сен

Хомус-биле ойнап орташ,

Холун-биле эдиң каар сен

Шүлүктерин сүтсүү-биле

Сеткилимге чоок чүве.

Чүреккейин эрин-биле

Черимге домнаан чүве.

*Куулар Черлиг-оол,
Тываның алдарлыг чогаалчызы.*